

*Teret terena: iskustva
i vještine u zonama
etnografskih spoznaja*

Joško Čaleta
Institut za etnologiju i folkloristiku, Zagreb
josko@ief.hr

DOI
<https://doi.org/10.32458/ei.30.1>
UDK
001.891.5:781.7(497.5)

Dora Dunatov
Institut za etnologiju i folkloristiku, Zagreb
ddunatov@ief.hr

Izvorni znanstveni rad
Primljeno: 9. lipnja 2025.
Prihvaćeno: 15. srpnja 2025.

Participativno istraživanje zametnute baštine: metodološki doprinosi i učinci na zajednicu

Ovim radom predstavljamo tijekom interdisciplinarnog etno(muziko)loškog istraživanja s dvostrukim fokusom, naglašavajući prednosti participativnog pristupa u smislu znanstvenog doprinosa te u odnosu na zajednicu i zametnutu baštinu kojom se bavimo. Istraživanje sagledavamo kao kružni i otvoreni proces u kojem istraživački diskurs neprestano intervenira u lokalne narative. Budući da su oba fokusa na periferiji istraživanja, svakodnevce i sjećanja, kazivačice smo pronalazili metodom snježne grude. Istraživanje polazi od ukrasnog predmeta poznatog pod raznim nazivima (roga, zvijezda, jež, šiška...) uz koji vežemo glazbenu dimenziju zanemarenog tradicijskog repertoara pjevanog uz rukotvorine. Pritom sjećanja potičemo aktivno proživljujući taktilnu i auralnu dimenziju, nastojeći razumjeti širi kontekst kreativnog izražavanja u nekadašnjoj svakodnevici iz ženske perspektive.

Ključne riječi: *roga, pjesme uz rukotvorine, zametnuta baština, participativno istraživanje, primijenjena etnomuzikologija, ženska perspektiva*

INVENTARNI BROJ: 2425

KNJIŽEVNI NAZIV: *Ukras za sobu*

VRIJEME PORIJEKLA: *Iza 1. svjet. rata*

LOKALITET PROIZVODNJE: *Pridraga*

KADA I KAKO JE DOSPIO U MUZEJ: *Dar Mare Gusar, ž. Krste, Pridraga, 25.3.72.*

MATERIJAL: *Karton obložen različitim komadima tekstila*

VISINA: *20 cm*

KOMADA: *1*

OPIS: Ukras za sobu koji se izrađivao u školi, pa preuzet kao sobni ukras, obješen o stropnu gredu. Sastoji se od piramidalnih oblika izvedenih u kartonu, a obloženih raznobojnim i raznovrsnim komadima – ostacima tekstila. Cijeli ukras djeluje kao bodljikavi stilizirani cvijet. Pomoću sašivene petljice vješa se na čavao o stropnu gredu. Ukras je izradila Mara Gusar u školi.

Predočeni prijepis muzejskog opisa predmeta koji u ovom članku nazivamo *rogom* potječe iz Etnografskog odjela Narodnog muzeja u Zadru. Ta je roga iz Pridrage zasad jedini takav predmet s dodijeljenim inventarnim brojem u Hrvatskoj, barem koliko smo uspjeli utvrditi konzultirajući kolege iz relevantnih muzejskih institucija u blizini lokaliteta na kojima smo proveli terenska istraživanja.¹ Na činjenicu da je uopće evidentiran u zadarskoj čuvaonici uputila nas je Jasenka Lulić Štorić, dugogodišnja kustosica i donedavna voditeljica Etnografskog odjela, čije je detaljno poznavanje zbirke bilo od presudne važnosti.

Iz muzejskog se opisa može utvrditi da je roga u zadarski muzej dospjela kao „dar“, što ostavlja otvorenom mogućnost da nije bila riječ o planiranom muzeološkom prikupljanju, već o donaciji. Tomu u prilog ide i generički, funkcionalni naziv dodijeljen predmetu – „ukras za sobu“ – umjesto da je evidentiran pod jednim od više lokalnih imena zabilježenih tijekom našeg istraživanja diljem Hrvatske, kao što su roga, zvijezda, šiška ili jež. S obzirom na sažet opis funkcije, kao i nedovoljno precizan podatak o podrijetlu i dataciji, može se pretpostaviti kako ovaj predmet nije bio ciljem sustavnog istraživanja u projektima koje je muzej provodio na području Zadarske županije, jer bi onda bio omogućen bolji uvid u upotrebnu praksu i život toga predmeta, već su osnovne značajke najvjerojatnije dobivene od kazivačice-donatorice.

Ovakvom smo kontekstualizacijom samog predmeta unutar muzeološkog sustava nastojali ukazati na njegov periferni položaj u etnološkim istraživanjima kod nas. Sustavno zanemarivanje stručnjaka-istraživača zbilje se vjerojatno i zbog neobičnog oblika i tehnike izrade roge koji izlaze iz kanona prepoznatljivih i temeljito istraživanih hrvatskih rukotvorina, najčešće vezanih uz narodnu nošnju (npr. čipka, vez, tekstil, obuća...). Tako je izostala i legitimacija vrijednosti predmeta odozgo, od strane stručnjaka. Iako je riječ o predmetu koji na prvi pogled može djelovati složeno, posebno ruci koja nije vična rukotvorinama, on zapravo spada među lakše ručne radove. Većini je naših kazivačica roga bila jedan od prvih vlastitih izazova u svijetu ručnoga rada, nastao sporedno u svrhu brušenja fine motorike te dokazivanja vlastite spretnosti i pedantnosti. Jednom zgotovljena, zbita je u neki prašnjavi kutak kuće kao manje bitan (ženski) ukras, a kako je izrađena od osjetljivih materijala – kartona i tkanine, s kojih je prašina teško uklonjiva, rijetko je koja preživjela do danas. Nепреpoznata odozgo, a zanemarena odozdo, roga je polako klizila na periferiju svakodnevice i sjećanja.

S periferije sjećanja i istraživanja na površinu se krenula izdizati 2019., i to na poticaj odozdo. Te je godine obitelj Šunić u konobi na svom imanju u Rodaljicama kod Benkovca počela organizirati neformalne susrete-radionice izrade roge, a sve s osnovom oživljavanja tradicije izrade i prenošenja vještine na nove generacije. Ti su susreti isprva okupljali sumještane, prijatelje i poznanike spomenute obitelji kojima su dvije mještanke Rodaljica, Roža i Kosa, u toploj atmosferi s mirisima i okusima lokalne kuhinje, prenosile umijeće izrade šarenog predmeta. Već se s prvim susretom pokazalo kako je izrada roge probudila cijeli niz sjećanja kod okupljenih žena, od pastirske dokolice i školskih klupa pa do partizanske zvijezde i prekooceanske imigracije, otvorivši nova pitanja o podrijetlu, funkciji i životu predmeta. S prvog je susreta Dorina majka, učiteljica razredne nastave u zadarskoj školi, ponijela snažne utiske, a uskoro je uz Šuniće priču o rogi pretočila i u priloge za lokalne novine i televiziju. Istodobno je o zagonetnoj rogi, kao i o Roži i Kosi iz Rodaljica kod Benkovca, od svoje majke slušala i Dora. Shvativši da se radi o predmetu koji

1 Terensko istraživanje opisano u tekstu provodimo u različitim fazama od 2019. godine. U nastavku su navedeni obrađeni lokaliteti, dok imena kazivačica čije su izjave citirane nisu izrijeком navedena radi zaštite njihove privatnosti.

Slika 1. Primjeri roga (iz privatne arhive autora)

nije lokalno ograničen i čija izrada prepliće raznolike svakodnevne različite generacija, u njoj se brzo podjarila istraživačka radoznalost i želja za prisustvovanjem na daljnjim radionicama. Rogu je potom na svome radnom mjestu – Institutu za etnologiju i folkloristiku – pokazala kolegi Jošku, probudivši i u njemu davna sjećanja na brojne situacije iz djetinjstva u kojima ju je imao priliku vidjeti. Neke su od njih krasile njegovu obiteljsku kuću, a donosila ih je iz škole Joškova majka učiteljica. U njemu su se pritom prizivala i sjećanja na minulu glazbenu praksu svagdana i blagdana zavičaja svojih predaka (Blizna, Vinovac, Trogirski zagora). Ugroženi glazbeni sustav dalmatinskog zaleđa postao je s vremenom fokusom Joškovih istraživanja, a asocijacija na vrijeme i način života koju je probudila roga kod njega i kod naših kazivačica kada su kao djevojčice izrađivale rogu, potaknula ga je da se pridruži Dori u istraživanju neobičnog predmeta. Budući da oboje (Dora i Joško) dolazimo iz područja etnomuzikologije, bilo je logično da istraživanju roge pridodamo i glazbeni fokus. Tako je u priču ušao ondašnji tradicijski vokalni repertoar vezan uz ruktovrine.

Iako su pjesme uz rad (npr. uz žetvu, branje, oranje, prelo itd.) već gotovo cijelo stoljeće redoviti dio programa folklornih smotri, u akademskim su se raspravama rijetko nalazile u fokusu. Sve do druge polovice 20. stoljeća, istraživači i sakupljači tradicijske glazbe temeljili su svoja istraživanja na sakupljanju građe koju su usput repertoarno kategorizirali, a rijetko komparirali. Tek su pojedini istraživači nešto sustavnije obradili ovu repertoarnu cjelinu.² K tome, ni u jednom radu nismo naišli na repertoarnu kategoriju „pjesama uz ruktovrine“ koje obuhvaćaju i dio radnih, ali i dio čobanskih, samačkih pjesama, već ovisno o kontekstu u kojem se ruktovrina izrađivala – u samoći „prid čoricom“, na pašnjaku sa stokom ili u društvu. Upravo nas je zanemarenost ovog repertoara ponukala da ga pokušamo vratiti. Istraživanju smo pristupili interdisciplinarno i, u metodološkom smislu, eksperimentalno, pridodajući glazbenom fokusu i istraživanje etnološkog predmeta, naslutivši da to dvoje u sprezi može polučiti zanimljivije, nijansirane i kontekstom pregnantnije rezultate. Tako smo se, kao dvoje etnomuzikologa čija je stručnost ipak primarno usmjerena na auralni, zvučni dio baštine, našli za volanom disciplinarnog vozila za koje nemamo dozvolu (kako je to dovitljivo sročio Tagg 2011: 7).

Ovim smo istraživanjem kročili na dotad neistraženo područje, fragmentirano kako u geografskom smislu, tako i u sjećanjima, ponajprije onima naših kazivačica. Naše su nas specifične istraživačke pozicije i iskustva usmjerila prema metodologiji utemeljenoj na shvaćanju pamćenja kao kognitivnog, kontekstualnog i kulturnog konstrukta sastavljenog od različitih dimenzija življenja (npr. emocionalne, tjelesne, multisenzorne, temporalne, društvene...). Istraživanju smo pristupili premrežavajući taktilnu, kinetičku, vizualnu i auralnu dimenziju iskustva u svrhu evociranja potisnutih i zaboravljenih sjećanja utkanih u svakodnevicu nekadašnjeg života žena, a kroz tjelesnu interakciju s rogom.³ Za razliku od uobičajenih praksi u kognitivnim znanostima, gdje se glazba koristi kao sredstvo prizivanja životnih epizoda, pa čak i rehabilitacije motoričkih

2 Npr. „žetelečke popievke“ kod Kuhača (1906: 375-384) ili „pjesme uz rad“ kod Žganca (1961: 347-351) koji je već početkom šezdesetih uslijed ubrzane agrarne mehanizacije primijetio da „su te pjesme (...) iz života sasvim nestale“ i da ih „se sjećaju samo najstariji ljudi, i to dosta mutno i nepotpuno“, zaključivši kako je tijekom svog istraživanja oko Koprivnice „našao zapravo samo ostatke ostataka“ (1961: 349). Tako je i naše istraživanje „kopalo“ po ostacima ostataka, k tome još u sjećanjima.

3 U tom je smislu glazba već odavno prepoznata kao sredstvo koje učinkovito izaziva prizore iz različitih razdoblja života, što je u području psihologije, neuroznanosti i muzikoterapije definirano konceptom „autobiografskih uspomena potaknutih glazbom“ (*music-evoked autobiographical memories* ili MEAM, usp. Jakubowski i Gosh 2019: 649-666). Stoga se već niz godina primjenjuje kod pacijenata s kognitivnim poteškoćama u pamćenju, poput demencije i Alzheimerove bolesti.

funkcija,⁴ u našem je istraživanju postupak bio obrnut: taktilna, vizualna i kinetička iskustva poetična su prizivanje glazbenih sjećanja. Premda u etnomuzikološkoj literaturi postoje istraživanja koja su se bavila sposobnošću glazbe da priziva sjećanja (npr. Kaufman Shelemay 2006: 17-37 i Becker 2004), dosad nismo naišli na rad koji bi metodološki kombinirao spomenute osjetilne i tjelesne dimenzije u svrhu vraćanja glazbenog sjećanja. U tom smislu, naše istraživanje izlazi iz konvencionalnih etnomuzikoloških okvira, približavajući se teorijski i metodološki interdisciplinarnom području osjetilnih studija (*sensory studies*). Te studije istražuju osjetilna iskustva ne samo kao fiziološke fenomene, već i kao kulturne, društvene te povijesne konstrukte (usp. Howes 2022: 12-13), pri čemu fenomen pamćenja i prisjećanja čini jednu od temeljnih istraživačkih tema (ibid.: 16). S obzirom na raznovrsnost istraživačkih tema unutar tog polja, ne čude i raznoliki metodološki pristupi, koje Howes opisuje kroz tri glavna okvira: „suosjećanje s drugima u onome što oni doživljavaju” (osjetilna etnografija),⁵ „osjećanje između redaka” (osjetilna povijest) i ‘istraživanje-stvaranje’ [*research-creation*] (ili istraživanje utemeljeno na umjetničkoj praksi), koje se nalazi ‘između umjetnosti i znanosti’ (Howes 2022: 13). Naše je istraživanje najbliže potonjoj metodi, na tragu „eksperimentalne prakse” u etnografskom istraživanju, kako ju nazivaju Clifford i Marcus (1986). U tom okviru, Howes i suradnici razvijaju koncept intermedijske umjetnosti koju nazivaju „performativnim osjetilnim okruženjem” (*performative sensory environment*) u kojem predmeti nisu prezentirani pasivno, već potiču i prepliću osjetilna iskustva, pretvarajući publiku iz pasivnih promatrača u aktivne sudionike u zajedničkoj produkciji iskustava (Howes 2022: 181). Cilj tog pristupa je objediniti umjetnički izraz i znanstveno istraživanje kako bi se proizvele nove spoznaje (ibid.). Nastavljajući se na njihov koncept, ali stavljajući ga u kontekst stvarnih života ruralnog područja i pojedinaca, naše „performativno osjetilno okruženje” podrazumijeva rekonstrukciju situacija u kojima se nekada družilo i pritom izrađivalo ruktvorine i pjevalo. Tako već samim dodirima i promatranjem roge, a osobito kroz postupke izrezivanja kartona i šivanja krpica, kazivačice su se lakše vraćale u prošlost, iskapajući pritom zaboravljene stihove i melodije. U grupnim intervjuima i na organiziranim radionicama učinak je bio još izraženiji jer je zajedničko prisjećanje omogućilo međusobno nadopunjavanje i proširivanje korpusa sjećanja.

Taj korpus sjećanja možemo razumjeti u okviru Assmanova koncepta kolektivnog pamćenja, a u našem slučaju najjasnije se očituje u vidu komunikacijskog pamćenja, prenošenog neposredno kroz društvenu interakciju među generacijama (usp. Assmann 2010: 122).⁶ Zbog zametnutog položaja naših istraživačkih fokusa i naglasaka na procesima prisjećanja odozdo, bliži nam je termin društveno sjećanje kako ga koristi Škrbić Alempijević (2012: 188-189). U svojim analizama festivalskih praksi, autorica društveno sjećanje definira kroz individualne naracije i izvedbe koje interpretiraju povijest na osoban i lokalno obojen način, suprotstavljajući ga kolektivnom pamćenju kao obliku institucionaliziranog, politički oblikovanog i društveno ovjerenog sustava reprezentacije prošlosti. Slijedom toga, u ovom ćemo radu koristiti termin društveno sjećanje

4 Npr. kod pacijenata s Parkinsonovom bolešću (usp. Schiavio i Altenmüller 2015: 1-15).

5 Usp. Pink 2009; usp. Bagarić 2011: 83-94.

6 Komunikacijsko pamćenje obično obuhvaća oko tri generacije ili do sto godina. Ono je, prema Assmannu, u stalnom dijalogu i prožimanju s kulturalnim i političkim, a njihove su granice izrazito porozne. Pritom kulturalno pamćenje nastaje kroz procese eksternalizacije i objektivizacije komunikacijskog pamćenja, upisano je u šire kulturne, religijske i nacionalne identitetske okvire, a može sezati i do tri tisuće godina u prošlost (na Zapadu, do Homera i biblijskih autora). Političko pamćenje oblikovano je aktualnim i ranijim društveno-političkim okolnostima na promatranim područjima, a traje onoliko dugo koliko postoji odgovarajuća politička institucija (usp. Assmann 2010: 122).

kako bismo naglasili iskustvenu, izvedbenu i participativnu dimenziju procesa prisjećanja, utemeljenu u svakodnevnim praksama i individualnim glasovima kazivačica.

U nastavku teksta nastojimo detaljnije prikazati razvoj i rezultate prikazane metodologije, koju zbog aktivnog uključivanja pojedinaca iz zajednice u istraživanje, njegovu diseminaciju i zajedničke produkcije znanja prepoznamo kao participativnu (usp. Cambria, Fonseca i Guazina 2016: 55-80). Usto, naša metodologija ima i primijenjeni karakter. To se očituje primjerice kroz povezivanje različitih institucija tijekom istraživanja te, u pojedinim slučajevima, smanjenje društvene izolacije starijih kazivačica iz ruralnih sredina. Tu spada i valorizacija predmeta odozgo i podrška u njegovoj eventualnoj zaštiti kao kulturnog dobra iniciranoj odozdo, kao i revitalizacija zaboravljenoga glazbenog repertoara i vještine izrade roge, čak i kod najmlađe generacije.

Tijek provedenog istraživanja podijelili smo u tri faze, premda je riječ o kružnom okviru kojim anticipiramo dodatne faze u nastavku istraživanja. Prva faza obuhvatila je stotine prijedanih kilometara na fragmentiranom terenu u svrhu prikupljanja informacija, sjećanja, samih predmeta i glazbenog repertoara. Drugu fazu obilježile su izložba i radionice izrade roge u središnjoj zgradi zadarske Gradske knjižnice, umrežavanje nositeljica promatranih tradicija te diseminacija prikupljenog znanja putem lokalnih medija. Ovoga časa nalazimo se u trećoj fazi istraživanja, promatrajući i bilježeći rezultate korištene metodologije, osobito u pogledu njezinog doprinosa i ograničenja u procesu formiranja novoga društvenog sjećanja pod snažnim utjecajem medija. Paralelno nadopunjujemo terensko istraživanje prema novoprikupljenim informacijama te nastojimo zainteresirati kolegice i kolege na međunarodnoj razini, a poglavito s ciljem što podrobnijeg istraživanja predmeta koji u identičnom obliku nalazimo ne samo u široj regiji, već, koliko nam je zasad poznato, na barem četiri kontinenta. Prikazujući tijek istraživanja kronološki, želimo ukazati na metodološke prednosti kombiniranja dvaju istraživačkih fokusa – predmeta i glazbe – kao i na prednosti participativnog pristupa samom istraživanju te korištenja metode snježne grude pri dopiranju do ciljane skupine kazivačica, ne samo s obzirom na nijansirano dokumentiranje i revitalizaciju baštine, nego i na aktivno oblikovanje društvenog sjećanja i zajedničku produkciju znanja.

PRVI KORACI: POTRAGA I PRIKUPLJANJE

Ko zna, zna i u Bukovici, ko ne zna, ne zna ni u Americi!

Kažu da je u svakoj šali pola istine, a to vrijedi i za ovu uzrečicu. Spomenuta konoba obitelji Šunić u malom selu Rodaljice od oko pedeset stanovnika, u kojoj se povremeno održavaju radionice izrade roge, danas je poznata kao agroturističko imanje *Srce Bukovice*. Pa čak i kad za njenim dugim drvenim stolovima nisu očito razasuti konci, kartonski rombovi, krpice, škare i dijelovi poludovršene roge, izletniku na tom imanju neće promaknuti barem jedna od brojnih upečatljivih roga različitih veličina koje krasi interijer konobe na kakvoj starinskoj komodi ili viseći sa stropa. Posebnu priču nosi bijela roga s crvenim „tučcima“ koji se nalaze u središtima njezinih dvanaest cvjetova. Istu je takvu Kosa svojoj kćeri prije nekoliko godina izradila s namjerom da zamijeni vjenčani buket. S tog su vjenčanja svi svatovi kući nosili malene roge kao darak iz Kosine radinosti. I Rožine su roge izašle iz zavičaja i to najčešće u manjem formatu kao ukras za unutarnji retrovizor automobila. To je stoga što Roža svakog desetog u mjesecu na sajmenom štandu u Benkovcu pretrpanom raznolikim rukotvorinama unazad nekoliko godina nudi i roge. I dok je automobil s dalmatinskim tablicama svoju rogu s retrovizora gotovo sigurno nabavio kod Rože, onaj sa slavonskima svoju je vjerojatno dobio od koje Bodovljanke. U Bodovaljcima

Slika 2. Svadbena roga u Rodaljcama (iz privatne arhive autora)

kod Nove Gradiške, naime, unazad nekoliko godina na poticaj ženske Udruge za promicanje aktivnog sudjelovanja Studio B na tjednim se susretima izrađuju identični predmeti s nijansama u izradi, većinom namijenjeni za prodaju na sajmovima. Ondje je predmet poznat pod drugim imenom – *šiška*, a djelovanjem udruge postao je prepoznatljivim simbolom sela, koliko im je poznato, jedinstvenim u okolici.

Osim male ruralne sredine koja omeđuje njihov životni prostor i redovite izrade roge, odnosno *šiške*, ono što je zajedničko ženama iz Rodaljica i Bodovaljaca jest to što taj predmet nisu izradivale u svojoj mladosti, iako su ga pojedine vidale po kućama svoga zavičaja. Kosa (danas u šezdesetim godinama) vještinu izrade naučila je od starije sumještanke nešto prije Domovinskog rata, a Roža (danas u osamdesetim godinama) potom od Kose. Roga je postala tako samo jednom od brojnih rukotvorina izrađenih od vune, konca i tkanine čijom izradom obje redovito krate svoje vrijeme kod kuće ili pak čuvajući stoku na ispaši. S druge strane, žene zrele i starije dobi koje ruralnoj dokolici i usamljenosti u slavonskim Bodovaljcima doskaču tjednim druženjima također

Slika 3. Susret-radionica izrade roge u *Srcu Bukovice*, Rodaljice (iz privatne arhive autora)

su svoje prve roge izradile tek na susretima u okviru Udruge Studio B,⁷ premda se šiška jest izrađivala u Bodovaljcima oko 1960-ih godina, ali i ranije. Kod njih se inicijativa za suvremenu revitalizaciju prakse javila kada je žena iz „komšiluka“ pokazala jednoj od polaznica radionica tehniku izrade predmeta za koji su u tom trenutku smatrale da je autohtoni bodovljanski ukras. Izradu šiške uklopile su u širi okvir izrade i drugih tradicijskih ukrasa na radionicama, često tematski obilježenih godišnjim dobom ili blagdanom, pa tako osim roge izrađuju i npr. cvijeće ili ukrasne bundeve od tkanine.

Premda se rijetke zaista sjećaju roge i šiške iz vlastitog djetinjstva, poput vlasnice konobe *Srce Bukovice* čija je majka u svojoj rogi skrivala novce od znatizeljnih ukućana, taj predmet pripada kategoriji onih čije se trajanje i funkcija u zajednici pamti kroz usmenu predaju. Drugim

7 Udruge Studio B egzemplaran je primjer prilagodbe tradicije suvremenom dobu pri čemu rukotvorstvo nastavlja biti aktivnošću vezanom uz žensko slobodno vrijeme, između ostalog u svrhu socijalizacije. U današnjem se dobu ovakvi susreti ne organiziraju kao dio običaja u zajednici (prela, sijela, čijala...), već ih najčešće iniciraju organizirane udruge.

riječima, prenosi se usmenim, fragmentiranim društvenim sjećanjima koja ga smještaju „u davninu“ bez mogućnosti preciznijega vremenskog određenja. Tako, primjerice, na kontinuitet šiške u Bodovaljcima ukazuju citati poput: „Borisov did iz susjednog sela... njegova je mama, znači to je već petsto godina mrtva, je tu iz sela iz Bodovaljaca i on kaže da se on kao dijete sjeća te šiške. Znači to stvarno vuče pa ajmo reći skoro sto godina sa sobom“ ili „moja svekrva je to čula od svoje svekrve“. Takvo se komunikacijsko pamćenje dijeli i potiče upravo na susretima, a u slučaju roge ono je raznoliko i često jedinstveno, intimno i nostalgično, prepleteno kontekstom nekadašnjega ruralnog života, a iz pozicije žene.

Na susretima izrade roge u Rodaljcima, osim nekoliko sjećanja prisutnih žena, prikupili smo i cijeli niz ruktovorina koje su nam Roža i Kosa velikodušno doslovce gurale u ruke, gotovo se natječući u darivanju. S primjercima roge iz Bukovice i tragovima sjećanja, krenuli smo u daljnju potragu. Prihvatili smo objeručke prednosti moderne tehnologije i proširili upit o rogi telekomunikacijskim i digitalnim kanalima, ciljajući na adrese oko Zadarske županije. U kratkom roku, metodom snježne grude, naš je prosljeđeni upit angažmanom informatora⁸ eksponecijalno odjeknuo među folklornim entuzijastima i ljubiteljima tradicije na *WhatsApp*, *Viber* i *Facebook* grupama. Pritom se kao velika prednost pokazalo Joškovo dugogodišnje terensko iskustvo te rad s različitim folklornim skupinama i glazbenim ansamblima, kojima je stvorio široku mrežu promptnih informatora sklonih tradiciji. Neke je od njih roga toliko zainteresirala da su se i sami prihvatili istraživanja, prosljeđujući nam snimljene ili zapisane intervjuve i otkrivene informacije.⁹ Zahvaljujući ovakvom angažmanu pojedinaca i njihovih zajednica, lančanom smo reakcijom svakodnevno prikupljali nove tragove o trenutačnoj i nekadašnjoj prisutnosti roge, stvarajući mapu planiranog terena. Diljem Zadarske, Ličko-senjske, Šibensko-kninske i Splitsko-dalmatinske županije traženi smo predmet pronašli pod različitim imenima – *roga*, *zvijezda*, *jež*, pa čak i *buzdovan*. Što se tiče Slavonije, u tom smo periodu bili upoznati jedino s Bodovaljcima kao lokalitetom na kojem se roga i danas izrađuje, no daljnje istraživanje otkrilo je i druge relevantne lokacije, ne samo u Slavoniji, već i u centralnoj Hrvatskoj. Nismo ni slutili da je već samo upit potaknuo neke od žena da se prisjete izrade neobičnog predmeta, revitalizirajući zaboravljenu tehniku izrade.

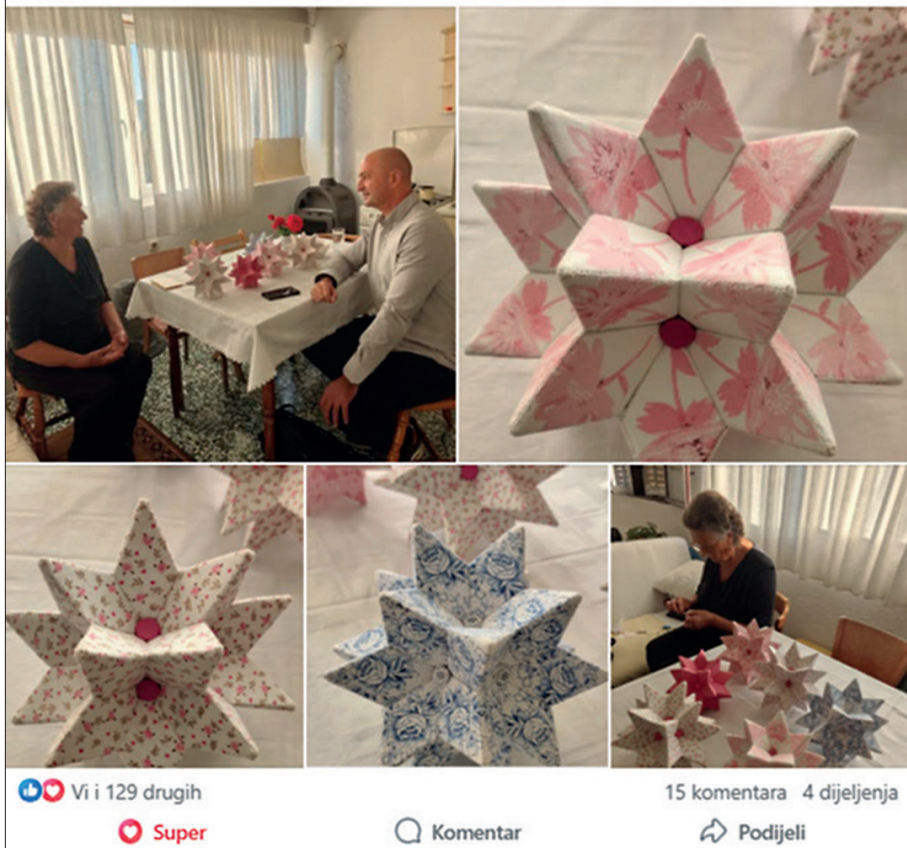
8 U ovom tekstu informatorima nazivamo ključne kontakte, odnosno dugogodišnje suradnike putem kojih smo uspostavljali izravne veze s našim kazivačicama. Značajno je naglasiti da oni sami nisu nužno posjedovali znanje koje smo nastojali dokumentirati. U pravilu mlađi od kazivačica, ti su posrednici aktivni članovi svojih zajednica, često uključeni u lokalne amaterske inicijative vezane uz tradiciju. U okviru ovog istraživanja inicijalno smo ih kontaktirali telefonski, imajući u vidu široko zemljopisno područje istraživanja koje je obuhvaćalo cijelu državu. Ti su posrednici odigrali ključnu ulogu u pokretanju „snježne grude“ istraživanja te jačanju njegove vidljivosti, kao i vidljivosti istraživanih tema unutar vlastitih zajednica, razvijajući istraživanje u smjerovima koje nismo mogli unaprijed predvidjeti.

9 U ovom je kontekstu zanimljivo povući paralelu s praksom tzv. „narodnih etnografa“ koju susrećemo u početcima istraživačkih nastojanja u Hrvatskoj krajem 19. i početkom 20. stoljeća. Zasnova ju je Antun Radić s idejom da „građu zapisuju sudionici kulture koja se istražuje – pismeniji i obrazovaniji ljudi seljačkog podrijetla jer je predmet istraživanja hrvatska seljačka kultura“. Tako su „prvi etnografi“ na našim prostorima zapravo bili sami sudionici kulture, često i kazivači koji po obrazovanju nisu bili etnolozi (usp. Čapo Žmegač 1996: 10). Radić je pritom imao ulogu urednika građe koju su oni skupljali prema njegovim naputcima (usp. Čaleta i Niemčić 2022: 11-12). Suvremeni primjer narodnog etnografa u našem je slučaju Dario Kosor iz Poljica kod Marine, dugogodišnji suradnik i aktivni folklorni plesač, pjevač i voditelj folklornih skupina. Potaknut našim istraživanjem, i sam je započeo s prikupljanjem podataka o rogi. Počeo je u vlastitom zavičaju, a zatim je, koristeći svoje kontakte, proširio istraživanje na druga područja. Uz svoja folklorna društva (Marina, Vinišće), uspio je zainteresirati i druge skupine i folklorna društva. Načini na koje djeluje uzorno slijede istraživačke modele koje je usvojio promatranjem i sudjelovanjem u našim istraživanjima.

Danas sam bio u Svincima na terenskom snimanju, prikupljajući materijal o tradicijskom ukrasnom predmetu poznatom pod različitim nazivima roga, zvijezda, šiška.
Veliko hvala kazivačici i njezinoj obitelji na gostoprimstvu, vremenu i svim lijepim pričama koje su podijelili sa mnom.

Ako i vi imate slične priče na području od Marine do Rogoznice slobodno se javite u inbox.

[Tanja Božan](#)

Slika 4. Prikaz objave na Facebooku dokumentira inicijativu informatora u amaterskom istraživanju

U sljedećih smo nekoliko mjeseci s ciljem prikupljanja što više sjećanja na rogu, kao i samih predmeta koji su kod naših kazivačica mahom bili izrađeni u ovom stoljeću, pokrili stotine kilometara terena, posjećujući lokacije s mape na koje su nam ukazali naši informatori (Bitelić, Bodovaljci, Dugopolje, Gospić, Kuterevo, Marina, Mitlo, Otočac, Sinj, Široka Kula, Švica, Trogir, Vinišće, Vrsine). U pravilu je mapa pokrila pretežno ruralne sredine dinarskog areala (osim Bodovaljaca) koji je svojim prirodnim položajem, resursima i slabo razvijenom prometnom infrastrukturom tijekom prošlosti diktirao sličan način života od planinskih područja Istre, Gorskog kotara i Velebita pa sve do juga Hrvatske.¹⁰

Većinom smo baš u dogovoru s našim informatorima organizirali pojedinačne i grupne intervju s pretežno starijim kazivačicama, nositeljicama tradicija u fokusu našeg istraživanja. Grupni su se intervjui pokazali učinkovitim sredstvom za dozivanje društvenog sjećanja ne samo o rogi i istraživanj glazbi, već o širem društveno-kulturnom lokalnom životu promatranih razdoblja. Tako nas je, primjerice, u Biteliću kod Sinja dočekala grupa kazivačica i jedan kazivač okupljeni oko stola, već spremno započinjući izradu zajedničke roge. Izrezane su rombiće od kartona spretne ruke oblagale krpicama od stare odjeće, šivajući ih potom u cvjetove s po pet „latica“. Pokrenuvši priču o rogi i postupku nabavke materijala u prošlosti, izranjala su sjećanja na razne rukotvorine i izazove ondašnjeg skromnog života:

„To se kupovalo u metrin i šilo se kod kuće. Ko je ima šivaću mašinu taj je šio, jedna žena šila za po Bitelića. Moja j' mater imala i tkalački stan. Ona je tkala, a druge su žene šile. Imale su mašine i onda bi mi njima nosili da nam sašiju, a one bi donosile mojoj materi da im tkaje. Onda što ostane od toga, sačuvalo se.“

Kako se među ženama našlo i dobrih pjevačica, lako smo načeli temu pjesama koje su se pjevale uz rukotvorine i čuvanje ovaca – npr. *Ovce moje mirujte po doli dok navezem maramicu loli*. Svaka je od pjesama potaknula novu priču koja je rastvarala kontekst ruralnog života između 1950-ih i 1970-ih godina. Pričali su nam o „britkom jeziku“ i prkosnom karakteru tog stanovništva, posebno u praksi izmjeničnog pjevanja, tzv. „pripivavanja“, ali i o pismi kao „likariji“ kroz koju se „izgovaralo sve ono što te muči“: *Grlo moje razonodu voli, kad ne pivan oće da oboli*. I nije važno ako navečer „oči vade jedna drugoj“ jer „uj'tro opet krave skupa [čuvaju]...“. Slušali smo i o vuku i vučarima, pa o Božiću i molitvicama, o momcima i *divojkama*, o imenima, nadimcima i raznim seoskim anegdotama. Kroz primjer Bitelića, naše su kazivačice društvenim sjećanjem ocrtale primjerne epizode iz života seljaka Sinjske krajine druge polovice prošlog stoljeća, ilustrirajući pritom usku vezu između pjesme i izrade raznih rukotvorina:

„Nije ovo pivanje jednostavno, mi smo to krenili možda od osam godina...¹¹ i rádi radove,

10 To je područje njegovalo tradicionalni nomadski oblik stočarstva, tzv. transhumancu. Riječ je o praksi koja je podrazumijevala migriranje pastira i duže izbjivanje izvan vlastita mjesta tijekom ljetnih i zimskih mjeseci radi što bolje ispaše, krećući se utabanim pastirskim stazama. Od 2023. pod zaštitom UNESCO-a kao nematerijalna kulturna baština čovječanstva s višenacionalnom nominacijom (Albanija, Andora, Austrija, Francuska, Grčka, Hrvatska, Italija, Luxembourg, Rumunjska i Španjolska), transhumanca je prepoznata kao jedan od poligona razvoja i prenošenja cjelokupnog društveno-ekonomskog sistema, od gastronomije do lokalnih rukotvorina i rituala, pridonoseći učvršćivanju zajednice, kulturnog identiteta i teritorija. Vidjeti službeni opis nominacije s naslovom „Transhumance, the seasonal droving of livestock“ (UNESCO 2023).

11 Tehnika pjevanja inicirana ovim susretom spada u najstariji sloj glazbenog izražavanja ovog područja. Radi se o otkanju, odnosno potresanju glasom koje samo najvještije pjevačice i pjevači mogu izvesti slobodno i kvalitetno.

prest igle... mater bi dala igle prest, pripredat. Vi ste ženska dica, nije bitno 'očete li dalje u školu. Muški su se školovali, ženske ne moraju. Ta doba su tak'a bila. I vezi lancune, nećete otići u svit da ništa ne znate.¹² I tako smo se naučili svake radnje radit, plest, pivat, prest, kopat, nema šta... nema šta ne znamo“.

Ovaj slojeviti iskaz upućuje na to da su rodno strukturirane podjele rada i stroga društvena očekivanja činili okvir unutar kojega su žene od najranije dobi stjecale i prenosile tehniku izrade rukotvorina i glazbene vještine (usp. Čapo Žmegač 1998: 271). Stoga se i u kazivanjima naših sugovornica prisjećanja na izradu roge ili na radne pjesme nisu javljala izolirano, već su se dosljedno preplitala s osobnim narativima, od nostalgичnih dječjih uspomena do iskustava bolesti ili rata. Štoviše, na trenutke se činilo kao da su se u našim polustrukturiranim intervjuima i roge i pjesme uz rukotvorine javljale tek sporedno, u drugom planu, što odražava i njihov periferni položaj u društvenom sjećanju. Doprijeti do takvih sjećanja bio je zahtjevan zadatak, a posebice u pogledu glazbenog repertoara. Pokazalo se da umrežavanje taktilne i auralne dimenzije, uz povremeno prizivanje nama već poznatih tradicijskih pjesama tog mjesta ili kraja kao kontekstualnih poticaja, može otvoriti prostor za spontano izranjanje zaboravljenih slojeva sjećanja. Ističemo da cilj našeg istraživanja, a time i ovog rada, nije sakupljanje niti analiza glazbenog repertoara, već pokušaj reinterpretacije kulturnog pamćenja svakodnevice nekadašnjeg života, kao i ispitivanje mogućnosti istraživačke metode koja povezuje taktilnu, vizualnu, kinetičku i auralnu dimenziju iskustva. Takav pristup temelji se na pretpostavci da se sjećanja na prošle prakse i periferne oblike svakodnevice mogu aktivirati upravo kroz tjelesno sudjelovanje u npr. izradi rukotvorina ili pjevanju nekadašnjeg repertoara. Naše istraživanje polazi od ženskih iskustava i znanja, budući da su upravo žene bile nositeljice i prenositeljice brojnih tradicijskih vještina.

Osim mreže informatora, s kojima je komunikacija u ovom stoljeću olakšana uporabom mobilnih telefona, u ovom nam je istraživanju uvelike poslužio i Internet, a osobito društvene mreže. Tako je, primjerice, baš *Facebook* umrežio nositeljice tradicije izrade roge u bukovačkim Rodaljicama s onima u slavonskim Bodovaljcima koje su na toj platformi otvorile i zasebnu stranicu posvećenu bodovljanskoj šiški.¹³ Interesantan je bio i alat *Google Objektiv (Google Lens)*, na koji nas je upozorio jedan od naših informatora, a koji omogućuje pretraživanje mrežnih sadržaja pomoću fotografija roge. Takvo je pretraživanje otkrilo zapanjujuću činjenicu: identičan predmet pronalazimo daleko izvan granica Hrvatske i šire regije, dakle diljem Europe te sjevernoameričkog i južnoameričkog kontinenta. U većini slučajeva pojavljuje se pod različitim jezičnim inačicama riječi zvijezda (npr. *Stern*, *star*, *estrella*), a digitalni tragovi najčešće se nalaze na raznolikim internetskim trgovinama ili forumima posvećenim izradi rukotvorina.¹⁴ Zanimljivo je i to da ga u zemljama engleskoga govornog područja sjevernoameričkog kontinenta nazivaju moravskom zvijezdom (*Moravian star*), očito aludirajući na misionarsku kršćansku zajednicu poznatu kao Moravska (Češka) braća i njihov prepoznatljiv simbol – božićni ukras koji, međutim, ni tehnikom izrade, a niti paletom boja nema sličnosti s rogom, osim samoga zvjezdolikog oblika (usp. *The Moravian Church* [s.a.]). Roge s naslovom moravske zvijezde pronalazimo najčešće u obliku već pripremljenih setova za izradu.¹⁵ Može se pretpostaviti da je asocijacija na

12 Taj „svit“ nakon Drugoga svjetskog rata podrazumijevao je i stvarnost česte gastarbajterske prakse, jer „kad me je muž pozva u Njemačku, bila san najsrnitnija... biži od ovaca!“.

13 Šiška je na *Facebook* stranici opisana kao „ručno rađen ukrasni predmet koji se radi od davnina u selu Bodovaljci“ (Šiška 2024).

14 Npr. *Laura's Kreativwelt* [s.a.].

15 Vidjeti npr. *Quilt in a day* [s.a.].

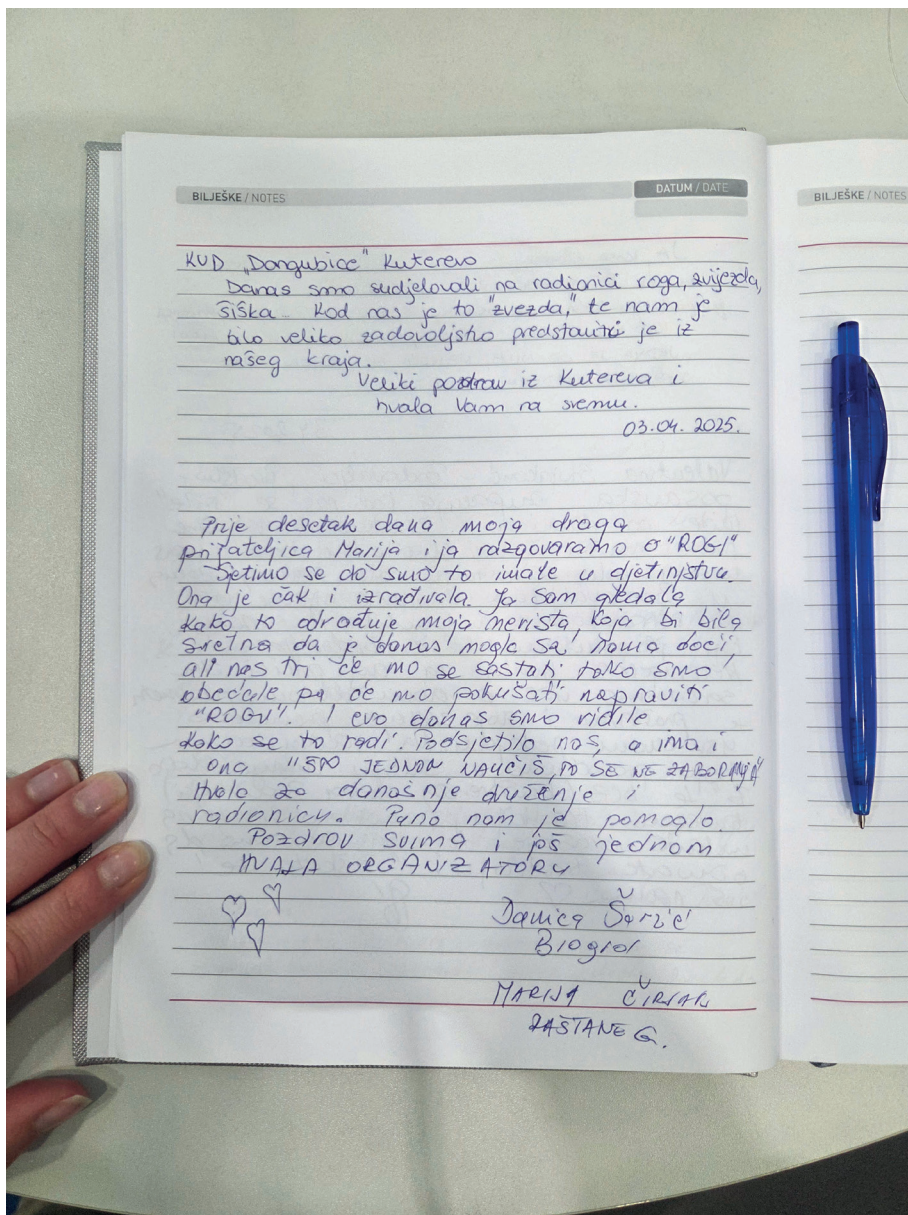
Slika 5. Fotografija s terena, Donji Bitelić (foto: Danijela Petričević Banović)

originalnu moravsku zvijezdu potaknuta činjenicom da se i ona prodavala u posebnim kompletima za sastavljanje pa ju je svatko mogao vlastoručno sastaviti.¹⁶ Štoviše, pretpostavlja se da njezini početci sežu u prvu polovicu 19. stoljeća kada su je u njemačkom internatu u Nieskyju dječaci izrađivali u okviru satova geometrije (usp. Petig 2015: 167). Svakako, zanimljiva je paralela koju možemo povući s našom pričom, budući da su mnoge naše kazivačice u razgovoru istaknule kako su svoje prve roge izradile upravo u osnovnoj školi, najčešće u okviru nastave *Domaćinstva* ili *Tehničke kulture*. Unatoč ovom podatku, u Hrvatskom školskom muzeju u Zagrebu dosad nismo uspjeli pronaći nijedan pisani ili materijalni podatak koji bi potvrdio rogu kao dio nastavnog programa. Tako je trag njezine pedagoške uporabe u pedesetim i šezdesetim godinama prošlog stoljeća zasad ostao na razini usmene predaje, što upućuje na nužnost daljnjih istraživanja i arhivskih uvida.

DRUGI KORACI: PREZENTACIJA I DISEMINACIJA

Sljedeći korak u ovom istraživanju bio je učvršćivanje suradnje s informatorima i kazivačicama. Usto, želja nam je bila ponuditi njima ono što možemo sa svoje stručne pozicije, a to je valorizacija zametnute baštine „odozgo“. Ujedno smo prepoznali želju samih kazivačica da se

¹⁶ Vidjeti npr. *Ebay* [s.a.].

Slika 6: Knjiga uspomena s izložbe Roga, zvijezda, šiška... Rukotvorina na margini etnoloških istraživanja u GKZD (iz privatne arhive autora)

ova praksa, nekoć dio njihove svakodnevice, ponovno oživi. Na temelju prikupljenih primjeraka roga, zvijezda i šiški, informacija i tekstova pjesama koje su pratile izradu rukotvorina, organizirali smo izložbu i radionicu izrade roge u središnjoj zgradi Gradske knjižnice Zadar. Dvotjedna izložba, održana početkom travnja 2025.,¹⁷ predstavila je odabrane primjerke roga izrađene na različitim lokalitetima, kao i tekstualni opis predmeta, njegovih funkcija, ukalupljenost u ruralnu svakodnevnicu i utkanost u glazbeni izražaj, proces prenošenja od prošlosti do današnjih dana te podatke o recentnom istraživanju. Uz roge, u izložbenim su vitrinama bile izložene i druge, također zametnute rukotvorine iz „radionica“ naših kazivača.¹⁸

Kako je zbog izrazite perifernosti, ali i rasprostranjenosti roge, pronalazak kazivača prilično izazovan, izložbu smo iskoristili i kao dodatno istraživačko polje, osobito na području Zadarske županije koju do tog trenutka nismo uspjeli detaljnije istražiti. U tu smo svrhu pripremili „knjigu uspomena“ namijenjenu bilježenju pobuđenih sjećanja, što su pojedine posjetiteljice knjižnice doista i učinile. Na taj je način izložba ostvarila višestruke funkcije, podrazumijevajući javno predstavljanje zanemarivanih segmenata baštine te otvaranje prostora za njihovu suvremenu recepciju i potencijalnu revitalizaciju, a poslužila je i kao poligon za participativno istraživanje pri čemu posjetitelji Gradske knjižnice nisu bili samo pasivni „konzumenti“ sadržaja izložbe, već su imali priliku i aktivno doprinijeti novim saznanjima.

Ideja za realizaciju izložbe i održavanje radionice oblikovala se tijekom terenskih istraživanja, jer je svaki novi susret otvarao dodatne uvide u funkciju, život i široku rasprostranjenost roge. Poseban su istraživački značaj pritom imali grupni intervjui u toku kojih su se kazivačice postupno oslobađale nelagode povezane s javnim izvođenjem pjesama te stjecale sigurnost u prezentiranju vlastitih ručnih vještina. Upravo u takvim situacijama, potaknute međusobnim asocijacijama, izranjale su brojne nove informacije i anegdotalna sjećanja na nekadašnji seoski život, znatno vitalniji od suvremene ruralne svakodnevice. Važno je naglasiti da pritom glazbena vještina nije nužno recipročna vještini izrade rukotvorina, kako bi se moglo pretpostaviti.¹⁹ Naime, dok su sve naše kazivačice bile vješte s različitim ručnim radovima, dio se njih nije prepoznao u ulozi pjevačice. Ipak, u grupnim su intervjuima takve žene veoma aktivno sudjele u poticanju „prepoznatih“ pjevačica na demonstraciju pjevačkih vještina kroz zaboravljene repertoare, asociirajući ih primjerice stihovima. Pokušavajući rekonstruirati slične uvjete i dinamiku interakcije, odlučili smo da središnji događaj u okviru izložbe bude radionica roge zamišljena kao mjesto susreta nositeljica zaboravljenih tradicija iz četiriju odabranih, a za naše istraživanje ključnih regija. Tijekom pripreme i provedbe radionice, otvorene široj javnosti, naše su kazivačice i lokalni informatori polako preuzimali i ulogu aktivnih suradnika.²⁰ Na radioni-

17 Najava radionice i izložbe na lokalnom internetskom portalu (Pejković 2025).

18 Riječ je, primjerice, o sparama ili posviticama, ukrasnim malim vunanim čarapicama, torbicama i sličnim predmetima. S rogom se na periferiji sjećanja i istraživanja danas nalaze i kutije i košarice izrađene od razglednica, kao i predmeti od šibica koje su nekada izrađivali vojnici tijekom služenja vojnog roka.

19 Uvriježeni etnomuzikološki pristupi istraživanju temelje se na uspostavljanju kontakata s vještima izvođačima tradicijske glazbe. Budući da je jedan od fokusa ovog istraživanja vještina izrade ukrasnog predmeta, pretpostavljali smo da će tek pojedine kazivačice moći pokazati i svoje pjevačke sposobnosti, što se pokazalo točnim. Upravo je podsjećanje na vještinu izrade kod pojedinih pjevačica potaknulo i sjećanja na glazbene repertoare koje su pjevale u djetinjstvu prateći izradu raznih rukotvorina. U pravilu je riječ o starijem, arhaičnom sloju glazbene tradicije.

20 Abecednim redom, naši su informatori bili: Marijana Botić Rogošić za Splitsko-dalmatinsku županiju, Petar Gladović za Donji Bitulić, Dario Kosor za Vrsine, Valentina Stojaković za Bodovaljce, Matej i Alen Šporčić za Kuterevo, Ivan Starčević za Gospić i Široku Kulu te Marina Šunić za Rodaljice.

cama su kazivačice dobile ulogu demonstratorica. Za tu su priliku pripremile materijale kako bi zainteresirane posjetiteljice i posjetitelje mogle poučiti izradu roge. Informatori su pritom organizirali njihov dolazak, a tijekom radionice dokumentirali su događanja (usp. Kosor 2025). Naš istraživački doprinos odnosio se na postavljanje izložbe i održano predavanje. Prezentirane su informacije pojedine kazivačice prisutne tom prilikom uključile u vlastiti narativ o ulozi i povijesti roge u svojim sredinama, premda se iste nisu nužno odnosile na njihov zavičaj. Ovo je zorni primjer kako istraživanje može aktivno oblikovati i transformirati lokalne narative i društveno sjećanje.

Poslijepodnevni susret u prostorima zadarske knjižnice pružio je kazivačicama i posjetiteljima radionice priliku za razmjenu sjećanja i osobnih iskustava, pri čemu je naša prisutnost kao istraživača djelomično utjecala na način na koji su njihova sjećanja bila prepoznata i vrednovana. Za žene pretežno zrele i starije životne dobi s ruralnim adresama u unutrašnjosti Hrvatske susret je dodatno značio i doslovan izlazak iz često usamljene svakodnevice te dolazak u Zadar, grad na moru. Radionica je svojom strukturom podsjećala na nekadašnja zajednička okupljanja na kojima su žene obavljale zajedničke poslove ili pak izrađivale rukotvorine. Pritom je pjesma preuzela ulogu markera identiteta i razlikovanja sudionica, za razliku od procesa izrade roge vrlo sličnog u svojim osnovnim izvedbenim elementima u svim četirima regijama. Posebno je bilo uočljivo nastojanje sudionica radionice da kroz razgovor i razmjenu iskustava uspostave nove društvene veze koje su, barem potencijalno, mogle biti nastavljene i nakon samoga susreta.

Osim kroz izložbeni format, naše smo istraživanje nastojali predstaviti i diseminirati medijskim putem, angažirajući niz raznovrsnih lokalnih platformi (radio, novine, internetske portale, televiziju).²¹ Time smo s jedne strane težili doprijeti do što šire javnosti i potencijalno otvoriti prostor za nova saznanja kroz povratne reakcije javnosti, dok je s druge strane cilj bio povećati javnu vidljivost prakse i njezinih nositeljica. Takav medijski odjek zauzvrat je pridonio povećanju simboličkog kapitala naših kazivačica i informatora, ponajviše unutar vlastitih lokalnih sredina gdje se njihovo znanje i sudjelovanje u istraživanju počelo prepoznavati i uvažavati.

Diseminaciju informacije o rogi paralelno nastojimo provesti i u znanstvenom kontekstu, posjećujući i kontaktirajući muzeje i institucije vezane uz očuvanje baštine, kao i sudjelovanjem na domaćim i međunarodnim konferencijama, pokušavajući zainteresirati kolegice i kolege s ciljem što podrobnijeg, a po mogućnosti i međunarodnog istraživanja. Prve kontakte uspostavili smo s lokalnim muzejima (Muzej Like Gospić, Muzej Cetinske krajine, Etnografski muzej Split) potičući ih na moguća istraživanja, ali i primjenu oživljavanja vještine izrade predmeta, primjerice kroz radionice. Kontaktirali smo i Konzervatorski odjel u Imotskome čiji su djelatnici nastavili s istraživanjem na području Imotske krajine, nadopunjujući tako i naša saznanja te proširujući mapu roge, zvijezde i šiške na još jedno zanimljivo područje.

TREĆI KORACI: REFLEKSIJA I PRODUBLJIVANJE

Pripremanje prvih sažetaka za međunarodne konferencije o istraživanju roge i pjesama koje su pratile rukotvorine odvijalo se paralelno s terenskim radom, ali i organizacijom te održavanjem radionice i izložbe u Gradskoj knjižnici Zadar. Ova istovremenost istraživačkih, analitičkih i

21 Npr. gostovanje na lokalnoj *Diadora TV* prikazalo je lica i predstavilo neka od imena s radionica (Jurin 2025), kao i duplerica u Zadarskom listu čija je skraćena verzija dostupna na mrežnoj stranici (Zadarski list 2025).

PRIČE PROŠLIH GENERACIJA DR. SC. DUNATOV I DR. SC. ČALETA VODE NAS KROZ IZLOŽBU

UKRAS IZ PROŠLOSTI VRAĆA SE U FOKUS

Iako na prvi pogled može djelovati složeno, roga pripada među lakše ručne radove. Mnogim našim kazivačicama bila je i jedan od prvih izlazova u svijetu ručnoga rada. Prisjećajući se dana kad su je izradivale, žene često evociraju uspomene na školske prijateljice, brižne učitelje, prve simpatije i udvaranja. Bili su to za njih bezbrižni dani kad se pjevalo, kad je kolo zaista bila igra i kad su pripovijedanja starijih bila i zabava i škola. Pa sjetete se onda i raznih anegdota, opjevanih u narodnim stihovima tzv. starovinskog pjevanja, govori Dunatov

Radionica je okupila čuvarice baštine

Durda BALJAK
Snimio Luka JELIČIĆ

Do 12. travnja na putu Gradске knjižnice Zadar može se razgledati izložba »Rukovtvorina na margini etnoloških istraživanja« gdje je u središtu rukovtvorina, odnosno ukrasni predmet poznat pod raznim imenima – roga, zvijezda, šiška, i tako dalje. Organizatori ove izložbe su istraživači dr. sc. Joško Čaleta i dr. sc. Dora Dunatov koji nastoje afirmirati i demarginalizirati rogu unutar etnološke struke, ali i same prakse izrade.

Proveli su nas kroz izložbu, a dr. sc. Dunatov pojašnjava nam je kako najraniji tragovi izrade roge u Hrvatskoj, koje su desetakstoljetnim istraživanjem uspjeli utvrditi, sežu do generacije rođene 1910-ih. Jedan od problema kod utvrđivanja starosti je u tome što je roga ostala izvan fokusa etnoloških istraživanja. Nismo uspjeli pronaći ni u stručno-znanstvenim radovima, ni u većim privatnim kolekcionskim zbirkama

starina, a nisu je sačuvali ni muzeji ni institucije, osim Etnološkog odjela Narodnog muzeja Zadar – tamo se nalazi jedan primjerak. Također, problem je i to što su same izradivačice roga doživljavale tek kao sporednu, jednu od mnogih rukovtvorina koje su izradivale, započinje mlada istraživačica, te dodaje kako je roga negdje bila samo prokazani trend, a drugdje uspomena iz ropotarnice prošlosti.

Spretna ruke

Njezinom je zaboravu pridonijelo i to što je tijekom 20. stoljeća struka nije poznavala kao kulturno vrijednu, za razliku od primjerice narodne nošnje i tehnike vezivanja, čipkarstva te drugih kreativnih izdavača naroda. Uz to, kako navodi Dunatov, rijetko koja roga je mogla preživjeti do danas budući da se izraduje od osjetljivih materijala – izrađena i tkanina.

Ipak, istraživanje ove rukovtvorine otvorilo nam je čitav svijet nekadašnjeg seoskog života. Ona je neodvojivi dio zgodna i nezgodna priklom čuvanja ovača, čljanja perja, seoskih pređa, kuća ispunjenih pjesmom i smijehom, majčinim zagrljajima, mirisima domaćeg kruha i

tradicjskih kolača, toplog mlijeka i kumpira punog okusa, dragim prijateljima i starim, napola zaboravljenih lica... Sagledavajući rogu u širem kontekstu to je tradicija koja prelazi lokalne, regionalne i nacionalne okvire, stoga njezina vrijednost dobiva još veći na težini. Njezin dvadeset Rogova pričaju složene priče prošlih generacija, prepлетene zbilje zajedničkih i osobnih iskustava. A ovom izložbom predstavljamo najcentrniji rezultat našeg istraživanja roge koje provodimo u sklopu Instituta, gdje etnomuzikolog Joško Čaleta i ja nastojimo na temelju prikupljenih saznanja razmotriti mogućnost njezine zaštite kao kulturnog dobra Hrvatske.

Čaleta je podijelio kako ova izložba nije samo prilika za upoznavanje s rogom, nego ujedno i poziv na zajedničko istraživanje.

Zelimo prikupiti što više informacija o ovom zanimljivom ukrasu – gdje se izradivao, ko ga je izradivao, u kakvim prilikama koristio i što je simbolizirao. Možda ste ga negdje vidjeli? Možda ste ga imali u svojoj kući ili vam je o njemu pričala baka? Svaka informacija može biti dragocjena, poručio je Čaleta, te

dodao kako svi zainteresirani svoja sjećanja i saznanja mogu zapisati u Knjigu sjećanja pokraj izložbene vitrine ili nazvati Institut i upitati za njih.

Roga je ukrasni zvjezdasti sferični predmet izrađen od kartona i tkanina poznat pod raznim imenima – roga, zvijezda, šiška, kocka, buzdovan... Danas ga u Hrvatskoj izraduju još samo rijetke čuvarice te tradicije.

U pravilu, roga je samo jedna od mnogih vještina rukovtvorina nastalih spretnim rukama koje njeguju umijeca poput tkanja, vezanja, heklanja, pletenja i šivanja, prenošeci ih s koljena na koljeno. Iako na prvi pogled može djelovati složeno, posebno ručja koja nije vična rukovtvorina, zapravo pripada među lakše ručne radove. Mnogim našim kazivačicama bila je zapravo i jedan od prvih vlastitih izlazova u svijetu ručnoga rada. Prisjećajući se dana kad su je izradivale, žene često evociraju uspomene na školske prijateljice i prijatelje, brižne učitelje i učitelje, prve simpatije i udvaranja. Bili su to za njih bezbrižni dani kad se pjevalo svugdje i svagda, kad je kolo zaista bila igra i kad su pripovijedanja starijih bila i zabava i škola. Pa

Duh prošlih vremena

sjetete se onda i raznih anegdota, opjevanih u narodnim stihovima tzv. starovinskog pjevanja koje ih je pratilo kroz mladost, govori Dunatov: dok Čaleta ističe kako stihovi rješavaju tek rijetke žene vične rukovtvorinama, bilo kao uspomenu iz mladosti, bilo kao novi kreativni izazov.

Uspomene iz djetinjstva
Tijekom 1950-ih i 1960-ih izrada roge usla je i u školske klupe, a mnoge dječake i djevojke iz dalmatinskog zaleđa i

Slika 7. Naslovnica duplexer u Zadarskom listu s temom izložbe roga oprijemljen fotografijom s radionice (iz privatne arhive autora)

prezentacijskih aktivnosti proizlazi iz fragmentarne prirode istraživačkih fokusa, pa se stoga naše istraživanje odvija u kružnom i dijaloškom okviru, stalno povezujući teren, analizu, teoriju i demonstraciju. Semi-organizirani pristup omogućuje fleksibilnost kako bi se „uhvatilo“ ono što je, u analitičkom smislu, neočekivano i nepredviđeno, ono čega se nismo ni sjetili pitati. Stoga, metodologiju ovog istraživanja sagledavamo kao eksperimentalnu, nadovezujući se i terminom na pristup koji u svom zborniku zagovaraju Ballestero i Winthereik (2021: 1-12). Umjesto strogog razdvajanja pojmova koji čine „semantički oblak“ istraživanja – terenski rad, teorija, pisanje, metoda, analiza – autorice zagovaraju njihovo prožimanje kroz konkretnu praksu, čime analiza prestaje biti samo prijelazna faza između terena i teorije. Umjesto na pitanje „što je analiza“ („what is analysis“), fokus usmjeravaju na pitanje „kako se analizira“ („how is analysis“) (2021: 5). Pritom analizu prepoznaju u „kreativnom i organiziranom procesu stvaranja uvida“ (ibid: 3-5) koji nazivaju „eksperimentalnom praksom“, na tragu refleksivnog pristupa etnografskom pisanju, čime apostrofiraju kritičku svijest o ulozi istraživača u oblikovanju kulturalnog znanja (usp. Clifford i Marcus, ur. 1986). Na taj način doskače se problemu nametanja autoritativne, jednoglasne hegemonijske misli istraživača u korist višeglasne etnografije u koprodukciji sa sudionicima, odnosno kazivačima. U našem je slučaju participativni pristup istraživanju stvorio uvjete za uspostavu sadržajnije suradnje s pojedinim kazivačima i informatorima, čime je došlo do određene preraspodjele moći. Jaz između istraživača i istraživanih do neke se mjere smanjio, no ne treba gajiti iluziju o ravnopravnosti, jer je važno naglasiti da su istraživači ipak zadržali punu kontrolu nad oblikovanjem organizacijskog, kuratorskog i interpretativnog okvira. Iz tog razloga smatramo neprimjerenim za naše istraživanje koristiti termin „kolaborativno“ jer nam se čini da taj implicira ravnomjerniju preraspodjelu moći i zajedničko donošenje odluka, dok je u našem slučaju ta dinamika bila jasno asimetrična.²²

U provedbi našeg istraživanja ključnom se pokazala „metoda snježne grude“ (*snowball method*), tj. lančanog uzorkovanja. Ona se u antropologiji i srodnim disciplinama već desetljećima primjenjuje pri pronalaženju i davanju glasa teže dostupnim, marginaliziranim, ranjivim i/ili specifičnim skupinama ljudi, kao i pri dokumentiranju svakodnevnih i „banalnih“ praksi, koji nerijetko čine temelj kulturnih obrazaca (usp. Gierczyk et al. 2023: 87-104). Ovom metodom do ispitanika se dolazi preko preporuka prethodno odabranih kontakata, koji tako postaju posrednici u daljnjem umrežavanju i širenju uzorka. U ovom su istraživanju ti ljudi nazivani „informatorima“. U našem je istraživanju ova metoda primijenjena iz dva razloga. Prvi je bio izazovno lociranje kazivačica koje su posjedovale znanja o temama našeg istraživanja (izradi rukotvorina, tradicijskom pjevanju, svakodnevicu), a koje su ujedno bile zanemareni segment kako same prakse, tako i etno(muziko)loških istraživanja. Dopirući do zanemarenih tema, postupno su izranjali i „tihu glasovi“ i još „tiša sjećanja“ naših kazivačica: starijih žena iz ruralnih sredina, često društveno izoliranih i s tek osnovnoškolskim obrazovanjem. Riječ je o ženama čija

22 U znanstvenoj literaturi još uvijek nije u potpunosti usustavljeno korištenje termina participativno (suradničko) i kolaborativno istraživanje. Premda se ti pojmovi često koriste kao sinonimi, u ovom ih radu razlikujemo. Pod participativnim istraživanjem podrazumijevamo oblik suradnje u kojima informatori i kazivači ne sudjeluju samo kao izvor informacija, već i kao aktivni sudionici primjene rezultata istraživanja, primjerice kao demonstratori, organizacijski suradnici ili promotori istraživanja u kontekstu medijskih, kulturnih i edukativnih događanja poput radionica i izložbi. Za razliku od toga, termin „kolaborativna etnografija“ označava dublju razinu zajedničkog djelovanja u kojoj istraživači i istraživani zajedno sudjeluju ne samo u produkciji, već i u interpretaciji znanja kroz npr. suautorstvo. U hrvatskoj etnološkoj i etnomuzikološkoj literaturi, takav je pristup još uvijek rijedak. Recentni primjeri poput istraživanja Lastovskog poklada (usp. Čaleta i Niemčić 2022) i rada na temu LGBTQ+ aktivizma u Zagrebu (Krizmanić 2025: 119-136) pokazuju pomak prema kolaborativnim oblicima istraživačke prakse.

su iskustva rijetko prepoznata u vlastitim zajednicama i uglavnom su nevidljiva ili potisnuta u društvenim i znanstvenim narativima. Drugi je razlog primjene metode bio povezan sa samim predmetom istraživanja – rogom – koji smo pronalazili nasumično na širokom geografskom području (diljem države i izvan nje). Metoda snježne grude pokazala se i u našem istraživanju učinkovitom u mapiranju raspršenih lokalnih znanja i predmeta.

Premda se u društvenim znanostima često ističu ograničenja metode snježne grude, poput nemogućnosti generalizacije, rizika od pristranosti zbog selektivnog uzorka te težnje znanstvenoj deskripciji nauštrb objektivnosti i preciznosti (usp. Gierczyk et al. 2023: 97), u ovom je etno(mu-ziko)loškom istraživanju metoda pokazala značajne prednosti. Olakšala nam je pristup kazivačicama koje bi u protivnom bilo teško identificirati, budući da većina ne koristi društvene mreže i nije sklona dijeljenju vlastitih iskustava samoinicijativno. Također, pružila je priliku detaljnog bilježenja fragmenata svakodnevice i nijansiranih individualnih narativa. U tom se smislu promatrani – lokalno raznoliki – glazbeni repertoar pokazao važnim vodičem jer zahtijeva kvalitativni pristup kroz dubinske intervjue i usmjerava istraživanje prema intimnim, lokalnim, kontekstualnim i subjektivnim dimenzijama identiteta, društvenog sjećanja i simbola, omogućujući dublje razumijevanje složenih društvenih i kulturnih procesa koji oblikuju zajednice.

Predstavljeni metodološki okvir potaknuo je razvoj participativnog istraživanja koje je postupno poprimilo obrise zajedničke produkcije znanja. Uplitanjem medija otvorila se nova dimenzija istraživačkog procesa koji ne podrazumijeva samo dokumentiranje, već i stvaranje novoga društvenog sjećanja vezanog uz istraživani predmet – rogu. Zanimljiv primjer pruža članak u *Slobodnoj Dalmaciji*, nastao inicijativom samih sudionica s namjerom javnog predstavljanja vlastitih iskustava i identiteta unutar šire lokalne zajednice.²³ Iz izjava žena moglo se iščitati zadovoljstvo i ponos zbog sudjelovanja u nizu događanja koja su ih potaknula na oživljavanje uspomena na „davne dane“, revitalizaciju prakse izrade roge i osnaživanje prakse narodnog pjevanja. Posebno je indikativno da se pojedini lokalno-specifični podatci prikupljeni tijekom istraživanja, a kasnije objavljeni u katalogu izložbe u GKZD, danas javljaju u narativima samih kazivačica, premda one često nisu svjesne da ti podatci potječu s drugih lokaliteta. Ovo upućuje na složeni proces kruženja znanja istodobno ojačanog i iskrivljenog medijskim posredovanjem, otvarajući pitanje u kojoj mjeri istraživački diskurs može transformirati lokalne narative.

Aktivnost naših kazivačica, kao i njihova medijska prisutnost, ovim projektom nisu okončane, već se čini da označavaju tek početak novog i otvorenog procesa. Zahvaljujući takvim inicijativama, pojedine vrsne pjevačice i rukotvorke kao i članovi njihovih zajednica postaju svjesniji vrijednosti njihovih vještina i nastoje ih s posebnim entuzijazmom predstaviti u okviru folklornih skupina. Ovaj proces pridonosi trajnosti i vidljivosti tradicijskih praksi u suvremenom društvu, ali istodobno ukazuje na fenomen oblikovanja novih „profesionalnih kazivača“, odnosno pojedinaca čije je bogato iskustvo legitimirala lokalna zajednica i koji nastupaju u njezino ime (usp. Čaleta i Niemčić 2011: 65–67). Time je istraživanje zakoračilo u prostor primijenjene etnomuzikologije, pri čemu je osobitu važnost imao segment prijenosa znanja mlađim generacijama. U tome su ključnu ulogu imale učiteljice – jedna od njih bila je uključena u projekt od samoga početka – koje su uz našu podršku posredovale znanje o tradicijskoj rukotvorini i aktivno sudjelovale u širenju istraživačkih saznanja. Konkretno, organizirane su dvije dječje radionice u sklopu izložbe u zadarskoj knjižnici s učenicima prvih i drugih razreda Osnovne škole Šime Budinića.²⁴

23 Članak dostupan na mrežnim stranicama *Slobodne Dalmacije* (Nejašmić 2025).

24 Vidjeti članak učiteljice Jadranke Dunatov (2025) o održanim radionicama.

U tom kontekstu škola se pokazuje kao važno mjesto formiranja i prijenosa društvenog sjećanja, čime se dodatno produbljuje veza između zajednice, obrazovnih institucija i istraživačkog rada. Zbog toga smo ovu praksu nastavili i u okviru sljedećih izložbi roge u drugim sredinama.

Kružni, nelinearni i dijaloški metodološki okvir ovoga istraživanja u prezentiranom se refleksivnom analitičkom procesu vratio samome sebi, predstavljajući primjer eksperimentalne prakse u kojoj su granice između terenskog rada, interpretacije i javne prezentacije nužno porodne. On nalikuje nedovršenoj slagalici čija svrha nije konačno dovršenje, već upravo proces trajnog sastavljanja, rastavljanja i ponovnog preslagivanja.

KLJUČNI UVIDI

„Nažalost, ne znamo neku priču da vam složimo, evo...“ – u potrazi za zametnutim sjećanjima često nailazimo na ovakve naizgled banalne izjave. Upravo one otvaraju ključna pitanja: kako zajednice odlučuju što je vrijedno pamćenja i kalupljenja u širi okvir nacionalnog narativa, a što ostaje po strani i zašto? Takve izjave ujedno upućuju na ranjivost zanemarenih i zaboravljenih sjećanja, podatnih manipulaciji, rekonstrukciji i reinterpretaciji u svrhu oblikovanja zajedničkih narativa unutar dominantnih društvenih, političkih i kulturnih okvira. One nas također podsjećaju i da istraživački diskurs aktivno potiče, osvještava, oblikuje i transformira lokalne narative, tj. društveno sjećanje.

Naše je istraživanje apostrofiralo upravo dijalog između istraživača i istraživanih. Participativnim smo okvirom nastojali otvoriti prostor za zajedničku produkciju znanja i povećati vidljivost „tihih“ glasova žena čije su prakse i sjećanja često ostajali neprepoznati u širem društvenom kontekstu. Pritom se metoda snježne grude pokazala ključnom. Osim što je bila korisna u pronalaganju kazivačica s rijetkim i specifičnim znanjima izrade roge i/ili pjevanja uz ruketvorine koje bi inače bilo teško identificirati, otvorila je i put prema nijansiranijem pristupu fragmentarnim i teško dostupnim sjećanjima i to upravo stoga što je pokrila mnoštvo pojedinačnih glasova sa širokog geografskog područja obilježenog lokalnim specifičnostima. Time je istraživanje dobilo na dubini, a sama priča proširila se izvan lokalnih okvira, prema nacionalnoj, pa i transnacionalnoj razini, kroz medijsku vidljivost i akademsku razmjenu.

Fragmentarnim smo sjećanjima prilazili nastojeći razumjeti širu funkciju kreativnog izražavanja u nekadašnjoj svakodnevi. Stoga smo u istraživanje ušli eksperimentalno, kombinirajući dva fokusa s periferije istraživanja, svakodnevica i sjećanja: vještinu izrade etnografskog predmeta i glazbeni repertoar. Različita osjetilna svojstva tih fokusa pomogla su evocirati što življa sjećanja, pri čemu su taktilne, kinetičke i vizualne kvalitete izrade roge često evocirale fragmente pjesama, tekstova, melodija i izvođačkih praksi. Ovakav pristup, koji je polazio od dodira, vida i pokreta, a vodio prema prizivanju zvučnih sjećanja, nije ustaljen u etnomuzikologiji, ali ulazi u kanon osjetilnih studija. U ovom se istraživanju pokazao poticajnim za istraživanje međudnosa materijalnih predmeta i nematerijalnih kulturnih praksi.

Istraživanje je oblikovano u nelinearnom i dijaloškom metodološkom okviru s karakterom primijenjene znanosti čiji učinci nadilaze samu znanstvenu produkciju. Njegova vrijednost nije primarno u dokumentiranju samih praksi, već u procesu u kojem su zanemareni glasovi postali čujniji, zaboravljene tradicijske prakse revitalizirane, a pojedinci u zajednici afirmirani. Premda je participativni pristup smanjio jaz između istraživača i istraživanih, njihov je odnos ostao asimetričan. Ipak, dijalog koji je potom uspostavljen proširio je granice istraživanja izvan

znanstvenih krugova, ostavivši trag u samim zajednicama. Time se istraživanje pokazalo ne samo analitički, već i društveno relevantnim, oživljavajući zaboravljena sjećanja kroz suvremene interpretacije i prakse, ojačano snažnom medijskom pokrivenošću. Vraćajući se na ideju istraživanja kao kružnog i otvorenog procesa, a posebno u kombinaciji s primijenjenim djelovanjem, u kojem istraživački diskurs stalno i nepredvidljivo intervenira u lokalne narative, ovakav pristup iziskuje kontinuiranu refleksivnost i praćenje razvoja pokrenute „snežne grude“.

LITERATURA I IZVORI

- ASSMANN, Jan. 2010. „Globalization, Universalism, and the Erosion of Cultural Memory“. U: *Memory in a Global Age. Discourses, Practices and Trajectories*. A. Assmann i S. Conrad, ur. Houndmills; Basingstoke; Hampshire: Palgrave Macmillan, 121-137.
- BAGARIĆ, Petar. 2011. „Razum i osjetila : fenomenološke tendencije antropologije osjetila“. *Narodna umjetnost* 48/2: 83-94, <https://hrcak.srce.hr/75097> (pristup 31.7.2025.).
- BALLESTERO, Andrea i Brit Ross WINTHEREIK. 2021. „Introduction. Analysis as Experimental Practice“. U: *Experimenting with Ethnography : a Companion to Analysis*. A. Ballestero i B. R. Winthereik, ur. Durham; London: Duke University Press, 1-12, <https://doi.org/10.1215/9781478013211-001> (pristup 31.7.2025.).
- BECKER, Judith. 2004. *Deep Listeners : Music, Emotion, and Trancing*. Bloomington: Indiana University Press.
- CAMBRIA, Vincenzo, FONSECA, Edilberto i Laize GUAZINA. 2016. „With the People’ : Reflections on Collaboration and Participatory Research Perspectives in Brazilian Ethnomusicology“. *The world of music (new series)* 5/1: 55-80, <https://www.jstor.org/stable/44652696> (pristup 31.7.2025.).
- CLIFFORD, James i George MARCUS, ur. 1986. *Writing Culture : the Poetics and Politics of Ethnography*. Berkeley; Los Angeles: University of California Press.
- ČAPO ŽMEGAČ, Jasna. 1996. „Antun Radić i suvremena etnološka istraživanja“. *Narodna umjetnost* 34/2: 9-33, <https://hrcak.srce.hr/42056> (pristup 31.7.2025.).
- ČAPO ŽMEGAČ, Jasna. 1998. „Seoska društvenost“. U: *Etnografija : svagdan i blagdan hrvatskog puka*. J. Čapo Žmegač et al., ur. Zagreb: Matica hrvatska, 251-295.
- ČALETA, Joško i Iva NIEMČIĆ. 2011. „Public Practice vs. Personal Narratives : The Example of Music and Dance Traditions of Boka Kotorska“. U: *Proceedings of the Second Symposium by the International Council for Traditional Music Study Group on Music and Dance in Southeastern Europe*. E. Ivancich Dunin i M. Öcal Özbilgin, ur. Izmir: International Council for Traditional Music (ICTM) i Ege University State Turkish Music Conservatory, str. 65-77.
- ČALETA, Joško i Iva NIEMČIĆ. 2022. *Uvoool! Eviva nam kompanija, pošla nam je alavija! Etnografija Lastovskoga poklada*. Zagreb: Institut za etnologiju i folkloristiku; Lastovo: Park prirode Lastovski otočje.
- DUNATOV, Jadranka. 2025. „Učenici čuvari zaboravljenih priča“. *Pogled kroz prozor*, 31. svibnja, <https://pogledkrozprozor.wordpress.com/2025/05/31/ucenici-cuvari-zaboravljenih-vjetina/> (pristup 31.7.2025.).
- EBAY.[s.a.]. „Original Herrnhuter Sterne Moravian Christmas Star - Advent -Bethlehem - Germany“, <https://www.ebay.com/itm/315970631387> (pristup 31.7.2025.).
- GIERCZYK, Marcin, GROMKOWSKA, Agnieszka Aleksandra, SCOTT, Sam i Charlie PARKER. 2023. „The Snowball Sampling Strategy in the Field of Social Sciences. Contexts and Considerations“. *Przegląd Badań Edukacyjnych* 43/2: 87-104, <http://dx.doi.org/10.12775/PBE.2023.029> (pristup 31.7.2025.).

- HOWES, David. 2022. *The Sensory Studies Manifesto : Tracking the Sensorial Revolution in the Arts and Human Sciences*. Toronto, Buffalo, London: University of Toronto Press.
- JAKUBOWSKI, Kelly i Anita GOSH. 2019. „Music-evoked autobiographical memories in everyday life“. *Psychology of Music* 49/3: 649-666, <https://doi.org/10.1177/0305735619888803> (pristup 31.7.2025.).
- JURIN, Silvija, ur. 2025. *POMALO Dora Dunatov 4.4.2025*. Objavila „Diadora TV“, 4. travnja 2024. YouTube, 18:04, <https://youtu.be/vi8nOfGoOUc> (pristup 31.7.2025.).
- SHELEMAY, Kay Kaufman. 2006. „Music, Memory and History“. *Ethnomusicology Forum* 15/1: 17-37.
- KOSOR, Dario. 2025. „Večer u Sinju ispunjena pjesmom, osmijesima i tradicijom. Na radionici 'Roga, zvijezda, šiška...' izrađivali smo Roge, pjevali i čuvali ono što nas povezuje – baštinu koja živi u rukama i srcima. Klapa Sinj – Oj Cetino rijeko“. Facebook, objavljeno 23. listopada 2025, <https://fb.watch/D8qd1IPmHq/> (pristup 23.10.2025.).
- KRIZMANIĆ, Matija. 2025. „LGBTIQ+ aktivizam i stvaranje budućnosti u Zagrebu“. *Narodna umjetnost* 62/1: 119–136, <https://doi.org/10.15176/vol62no17> (pristup 31.7.2025.).
- KUHAČ, Franjo Ksaver. 1906. „Žetelečke po-pievke plavih Hrvata iz Hrvatskog Zagorja“. U: *Hrvatsko kolo : naučno-književni i umjetnički zbornik* 2: 375-384.
- LAURA'S KREATIVWELT. [s.a.]. „Stern 3D“, <https://www.lauras-kreativwelt.ch/product-page/stern-3d> (pristup 31.7.2025.).
- NEJAŠMIĆ, Mladen. „Znate li što je famozna 'roga'? Ove žene obnavljaju dio povijesti Zagore : 'Radile smo ih kod ovaca! Morale su u dotu...“. *Slobodna dalmacija*, 7. kolovoza, <https://slobodnadalmacija.hr/split-i-zupanja/zagora/znate-li-sto-je-famozna-roga-ove-zene-obnavljaju-dio-povijesti-zagore-radile-smo-ih-kod-ovaca-morale-su-u-dotu-1494700> (pristup 7.8.2025.).
- PEJKOVIĆ, Iva. 2025. „Dalmatinsko zaleđe krije mnogo priča – ovo je priča o rogi!“. *Elektronski Zadar*, objavljeno 2. travnja 2025., <https://ezadar.net.hr/kultura/3491907/dalmatinsko-zeledje-krije-mnogo-pri-ca-ovo-je-prica-o-rogi/> (pristup 31.7.2025.).
- PETIG, William E. 2015. „The Moravian Star : Its Origin and History“. *Yearbook of German-American Studies* 50: 167-180.
- PINK, Sarah. 2009. *Doing Sensory Ethnography*. London; Thousand Oaks: Sage.
- QUILT IN A DAY. [s.a.]. „Radiant Star Kit Large Fabriflair by Indygo Junction“, <https://quiltinaday.com/products/radiant-star-kit-large-fabriflair-by-indygo-junction> (pristup 31.7.2025.).
- SCHIAVIO, Andrea i Eckart ALTENMÜLLER. 2015. „Exploring Music-Based Rehabilitation for Parkinsonism through Embodied Cognitive Science“. *Frontiers in Neurology* 6: 1-15, <https://doi.org/10.3389/fneur.2015.00217> (pristup 31.7.2025.).
- ŠIŠKA. 2024. „Uvod“. Facebook, <https://www.facebook.com/profile.php?id=61556018101927> (pristup 31.7.2025.).
- ŠKRBIĆ ALEMPIJEVIĆ Nevena. 2012. „Festivali i sjećanje : studija slučaja : Ogulinski festival bajke“. U: *Grad kakav bi trebao biti : etnološki i kulturnoantropološki osvrti na festivale*. P. Kelemen i N. Škrbić Alempijević, ur. Zagreb: Naklada Jesenski i Turk, str. 185-271.
- TAGG, Philip. 2011. „Caught on the Back Foot : Epistemic Inertia and Visible Music“. *IASPM Journal* 2/1-2: 3-18, <https://doi.org/10.5429/556> (pristup 31.7.2025.).
- THE MORAVIAN CHURCH. [s.a.]. „The Moravian Star“, <https://www.moravian.org/2018/11/the-moravian-star/> (pristup 31.7.2025.).
- UNESCO. 2023. „Transhumance, the seasonal droving of livestock“, <https://ich.unesco.org/en/RL/transhumance-the-seasonal-droving-of-livestock-01964> (pristup 31.7.2025.).
- ZADARSKI LIST. 2025. „Ukras iz prošlosti se vraća u fokus“. 9. travnja, <https://zadarskiliblist.hr/ostalo/kultura/ukras-iz-proslosti-vraca-se-u-fokus/> (pristup 31.7.2025.).
- ŽGANEC, Vinko. 1961. „Pjesme uz rad nekad i danas“. U: *Rad VIII-og kongresa folklorista Jugoslavije u Titovom Užicu 1961*. Beograd: Naučno delo, str. 347–351.